

Annemarie Weyl Carr - A. Nicolaïdès (εκδ.), *Asinou Across Time. Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus*, [Dumbarton Oaks Studies, XLIII] Washington, D.C. 2012, σσ. xii + 431 + 1 χάρτ. + 228 εικ. + 4 πίν.

Η παρούσα έκδοση, που κυκλοφόρησε στη σειρά *Dumbarton Oaks Studies*, του ομώνυμου κέντρου βυζαντινών σπουδών της Ουάσινγκτον, συνιστά χωρίς αμφιβολία μια αξιόλογη συμβολή στη μελέτη ενός σημαντικού μνημείου της Κύπρου και συμπληρώνει ένα μεγάλο κενό στη σχετική βιβλιογραφία.

Ο ναός της Παναγίας της Φορβιώτισσας ή των Φορβίων στην Ασίνου, στους πρόποδες της οροσειράς του Τροόδους, κοντά στο χωριό Νικητάρι, αποτελεί ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα και καλύτερα διατηρημένα δείγματα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και εντοιχίας ζωγραφικής της Κύπρου. Το σωζόμενο κτίσμα αποτελείται από τον κυρίως ναό, ένα μονόκλιτο καμαροσκέπαστο ναό που κτίστηκε το 1099, και τον νάρθηκα, που αποτελεί προσθήκη του δευτέρου μισού του ΙΒ΄ αιώνα. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του ΙΒ΄, του ΙΓ΄ και του ΙΔ΄ αιώνα και αποτελούσε το καθολικό της ομώνυμης μονής της Παναγίας της Φορβιώτισσας ή των Φορβίων. Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή του έτους 1105/1106, που σώζεται στο δυτικό τυφλό τόξο του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, πάνω από την παράσταση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, κτίτωρ του ναού ήταν ο *μάγιστρος* Νικηφόρος Ισχύριος¹, ένας τοπικός αξιωματούχος, ο οποίος αργότερα έγινε μοναχός με το όνομα Νικόλαος και απεβίωσε στις 16 Νοεμβρίου 1115².

¹ Για το ζήτημα της ταυτότητας του κτίτορος του ναού της Παναγίας της Ασίνου Νικηφόρου Ισχυρίου βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Περί του κτίτορος της μονής της Παναγίας της Ασίνου Νικηφόρου Ισχυρίου, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 7 (2006) 191-197. Την κτιτορική επιγραφή εξέδωσε ο Α. Παπαγεωργίου, Βυζαντινή επιγραφική στην Κύπρο, στο *Κύπρος, το πολιτιστικό της πρόσωπο διά μέσου των αιώνων. Πρακτικά Συμποσίου, Λευκωσία 19-21 Απριλίου 2001*, εκδ. Ι. Θεοχαρίδης, Λευκωσία 2003, σ. 97-119, κυρίως 107.

² Η μαρτυρία προέρχεται από μια σημείωση στα marginalia του κώδικα Parisinus graecus 1590, φ. 81v, του έτους 1062/1063. Βλ. C. N. Constantinides - R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, [Dumbarton Oaks Studies, XXX - Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XVIII] Washington,

Η έκδοση, που είναι προϊόν εργασίας ενός αριθμού ειδικών, αποτελείται από επτά κεφάλαια, ένα παράρτημα και τα εξής: Contents (σ. v-vii), Preface από την Alice-Mary Talbot (σ. ix), Acknowledgments από τους εκδότες Annemarie Weyl Carr και A. Nicolaïdès (σ. xi-xii), Introduction από την A. Weyl Carr (σ. 1-10), Conclusion από την ίδια (σ. 361-370), Abbreviations (σ. 387-388), Bibliography (σ. 385-415), About the Authors (σ. 417-418) και Index (σ. 419-431).

Στο πρώτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Fortunes and Misfortunes of a Small Byzantine Foundation» (σ. 13-36) και σε μετάφραση του Ch. Dibble, ο G. Grivaud εξετάζει την ιστορία της μονής και του ναού της Παναγίας της Ασίνου. Πρώτα γίνεται αναφορά στην τοποθεσία του μνημείου και εξετάζονται οι μαρτυρίες για την ίδρυση της μονής και τον ιδρυτή της *μάγιστρο* Νικηφόρο Ισχύριο. Στη συνέχεια παρατίθενται οι μαρτυρίες για τη μονή κατά τη βυζαντινή περίοδο και τις περιόδους της Φραγκοκρατίας, της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας (σ. 34), η μονή συνέχισε την ύπαρξή της μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του ΙΘ' αιώνα, αφού το 1788 ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός την αναφέρει ανάμεσα στις έντεκα μονές της Μητρόπολης Κυρηνείας³, ενώ το 1825 δεν εμφανίζεται στο φορολογικό κατάστιχο VI της Αρχιεπισκοπής Κύπρου⁴. Δίνονται επίσης πληροφορίες για την ιστορία του μνημείου μετά την κατάργηση της μονής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο A. Parageorgiou, «The Architecture of the Church of the Panagia Phorbiotissa» (σ. 39-66), παρουσιάζει την αρχιτεκτονική του μνημείου. Γίνεται λεπτομερής εξέταση του κυρίως ναού και των μεταγενέστερων προσθηκών, με τη χρήση ιδιαίτερα χρήσιμων πινάκων και σχεδιαγραμμάτων.

Με το ιδιαίτερα ενδιαφέρον από ιστορική και φιλολογική άποψη θέμα των έμμετρων επιγραφών στις παραστάσεις του μνημείου ασχολείται η Nancy Patterson-Ševčenko στο τρίτο κεφάλαιο του τόμου, με τον τίτλο «The Metrical Inscriptions in the Murals of the Panagia Phorbiotissa» (σ. 69-90). Πιο συγκεκριμένα εκδίδονται και αναλύονται επιγραφές του ΙΒ' και του ΙΔ' αιώνα. Στον ΙΒ' αιώνα ανήκει ένας αριθμός

D.C. - Nicosia 1993, σ. 51 (αρ. 1). Βλ. και J. Darrouzès, Notes pour servir à l'histoire de Chypre, *Κυπριακά Σπουδαία* 17 (1953) 81-102 (= *Littérature et histoire des textes byzantins*, Variorum Reprints, London 1972, αρ. XIV), κυρίως 93, αρ. 42.

³ Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, *Ιστορία χρονολογική τῆς νήσου Κύπρου ἐρванισθεῖσα ἐκ διαφόρων ἱστορικῶν καὶ συντεθειῖσα ἀπλῆ φράσει*, Ἐνετίησιν 1788 (ανατ. ἐν Λευκωσίᾳ 1971, στη σειρά: Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 1), σ. 393.

⁴ Βλ. Κ. Κοκκινόφτας - Ι. Θεοχαρίδης, *Μοναστηριακά δεδομένα σύμφωνα με το κατάστιχο VI της Αρχιεπισκοπής Κύπρου (1825)*, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 4 (1999) 241-309.

επιγραφών που συνοδεύουν τις αφηγηματικές παραστάσεις (π.χ. την παράσταση των Σαράντα Μαρτύρων της Σεβάστειας), τα δύο αφιερωματικά επιγράμματα, ένα ακόμη αφιερωματικό επίγραμμα στην παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον δυτικό τοίχο του ναού και το επίγραμμα που συνοδεύει την παράσταση του Αγίου Γεωργίου στη νότια κόγχη του νάρθηκα. Τα δύο αφιερωματικά επιγράμματα, που βρίσκονται στη βάση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας και στο τύμπανο του κεντρικού τυφλού τόξου αντίστοιχα, είναι ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς διασώζουν επίσης το όνομα και τον τίτλο του κτίτορος⁵. Στον ΙΔ΄ αιώνα ανήκουν η κυκλική επιγραφή στην παράσταση της Παναγίας της Φορβιώτισσας στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και οι δύο επιγραφές στις παραστάσεις της Θεοτόκου σε στάση παράκλησης στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και το βόρειο βήμα του κυρίως ναού αντίστοιχα.

Στη συνέχεια ακολουθούν τρία κεφάλαια, τα οποία είναι αφιερωμένα στην αναλυτική παρουσίαση των τοιχογραφιών του κυρίως ναού και του νάρθηκα. Πιο συγκεκριμένα το τέταρτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «The Murals of the Narthex: The Paintings of the Twelfth Century» (σ. 93-112) και χωρίζεται σε δύο υποκεφάλαια: το πρώτο έχει τον τίτλο «Date and Iconography» (σ. 93-101) και είναι γραμμένο από τον Α. Nicolaïdès και το δεύτερο έχει τον τίτλο «The Mural of St. George: Technique and Conservation» (σ. 102-112) και είναι γραμμένο από τον D. Winfield. Το πέμπτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «The Murals of the Narthex: The Paintings of the Late Thirteenth and Fourteenth Centuries» (σ. 115-208), έχει γράψει η Sophia Kalopissi-Verti και το έκτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «The Murals of the Bema and the Naos: The Paintings of the Late Thirteenth and Fourteenth Centuries» (σ. 211-310), η Α. Weyl Carr.

Οι Ioanna Kakoulli - M. Schilling - Joy Mazurek, στο έβδομο κεφάλαιο «The Murals of the Panagia Phorbiotissa: A Technical Examination» (σ. 313-359), εξετάζουν από τεχνική άποψη τις τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας της Ασίνου, αξιοποιώντας τη σχετική επιστημονική εμπειρία στο ζήτημα αυτό. Οι συγγραφείς αναφέρονται στη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της εργασίας τους, η οποία πραγματικά προσφέρει πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη με-

⁵ Την επιγραφή στο τύμπανο του κεντρικού τυφλού τόξου εξέδωσε και ο Α. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch - Historische Klasse, Denkschriften, 374 / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, XV / Byzantinische Epigramme in Inschriftlicher Überlieferung, 1] Wien 2009, αρ. 236, σ. 349.1-6.

λέτη του μνημείου και των μοναδικής αξίας τοιχογραφιών του. Το κεφάλαιο συμπληρώνουν πέντε παραρτήματα.

Τέλος, στο παράρτημα (Appendix) με τον τίτλο «Inventory of Paleographic Forms in the Thirteenth- and Fourteenth-Century Murals» (σ. 371-385), οι A. Weyl Carr - S. Kalopissi-Verti εξετάζουν αναλυτικά τους παλαιογραφικούς τύπους των τοιχογραφιών του ΙΓ' και του ΙΔ' αιώνα, παραθέτοντας σχετικούς συγκριτικούς πίνακες.

Αναμφίβολα πρόκειται, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, για μια αξιόλογη έκδοση και εχέγγυο γι' αυτό συνιστά οπωσδήποτε η επιστημονική εγκυρότητα των συγγραφέων. Επισημαίνουμε επίσης τον πλούτο της εικονογράφησης και την άρτια επιμέλεια. Ευχής έργον είναι η συνέχιση παρόμοιων εκδόσεων και για άλλα βυζαντινά μνημεία όχι μόνον της Κύπρου αλλά και ευρύτερα⁶.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

⁶. Στις τελευταίες αξιόλογες συμβολές για τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου σημειώνουμε τη μελέτη του Τ. Παπακώστα για τη μονή Αγίου Ιωάννου του Χρυσσοστόμου στον Κουτσοβέντη. Βλ. T. Papacostas, *The History and Architecture of the Monastery of Saint John Chrysostomos at Koutsovendis, Cyprus*, *Dumbarton Oaks Papers* 61 (2007) 25-156.